

OTKA Nyilvántartási szám: 034643

ZÁRÓJELENTÉS

„A pécsi egyházmegye püspöki várai – Pécs püspökvár. Szászvár vár – régészeti emlékanyagának monografikus feldolgozása” kutatási témáról.

A pályázat futamideje 2001-2004 volt eredetileg. A négy éves futamidőt különböző technikai problémák miatt azonban 1 évvel meg kellett hosszabbítani, amit a zsűri elnöke az indokok alapján engedélyezett is. Ennek eredményeként a 2005-ös év december 31. jelentette a futamidő végét.

A kutatási program valójában két nagy püspöki vár régészeti emlékanyagának monografikus feldolgozását tűzte ki célul, amelyek között szoros történeti kapcsolat volt az egész középkor folyamán. Mindkét vár saját ásatásom régészeti leletanyagát dolgozza fel. Tekintettel azonban arra, hogy úgy a Pécs-püspökvári, mint a szászvári vár emlékanyaga nagyon gazdag, ezért a feldolgozás során az egyes anyagcsoportokban jelentős mértékben szelekciót kellett végeznünk és elsősorban a jellemző darabokat, illetve csoportokat tettük vizsgálatunk, illetve a monográfia szempontjából meghatározó feldolgozás tárgyává. Külön meg kell említenem, hogy a monográfiában nem került feldolgozásra a török leletanyag és az jelzés értékűen csak ott szerepel, ahol annak a datálás szempontjából van jelentősége. Ez elsősorban a szemégtödrök esetében jelentkezik, mivel azok zárt leletegyüttesek, míg az anyag – elsősorban Pécs esetében nagyrészt XVII-XVIII. századi feltöltésből származik. Ez részben Szászvárra is vonatkozik.

A kutatási munkaterv éves bontásaiban a pécsi és a szászvári kisleletanyag párhuzamosan jelenik meg, a feldolgozás menetében azonban jobbnak láttuk a két vár e leletanyagának külön-külön önálló egységként történő elemzését, illetve feldolgozását. A továbbiakban azután a feldolgozás végeredményének függvényében utalunk a párhuzamokra, illetve a kölcsönhatásokra és nemegyszer azonosságra. Mindezeknek a figyelembe vételével elsőként a Pécs-püspökvári leletekkel foglalkozunk az alábbi csoportosításban.

Itt említeném meg, hogy már a futamidő, illetve még a kutatási pályázat megkapása előtt mindkét témakörben több részlettanulmány készült és hasonlóan a kutatási program megvalósítása időszakában is. Ezért ezek nem szerepelnek,

mint feldolgozásra váró anyag, hanem csak utalás történik az egyes publikációkra.

A monográfia elkészült tematikája szerint a Pécs-Püspökvár esetében azt egy rövid kutatástörténet vezeti be, hangsúlyosan kiemelve a középkori egyetemmel kapcsolatos kutatásokat. Természetesen ez a fejezet nem foglalkozik a püspökvár római kori emlékeinek kutatástörténetével.

A következő fejezet a püspökvár középkori topográfiáját tárgyalja a török hódoltság korának végéig. Ebben nem törekszik a teljességre, így a Székesegyház vonalától délre eső terület középkori objektumait csak röviden említi, valamint az itt végzett leletmentés során előkerült maradványokra csupán utalnék.

E részben a Püspökvárnak az északi részén – a Székesegyház vonalától É-ra a várfalig terjedő területen végzett több évtizedes feltárásom és kutatásaim legújabb eredményei alapján viszont részletesen tárgyalom e terület középkori topográfiáját és annak a török hódoltság végéig történő változásait. Így a Ny-i részben a Keresztelő Szt. János kápolnát, majd attól a K-re fekvő Aranyos Mária kápolnát, valamint a középkori egyetem épületét és annak részbeni helyén állott XIII-XIV. századi püspöki palota helyzetét.

A Püspökvár középkori topográfiája szempontjából nagyjelentőségű eredmény, hogy sikerült az eddig csak írott forrásokból ismert Aranyos Mária kápolna, és a középkori egyetem épületének egyértelmű lokalizálása, hasonlóképpen a románkori püspöki palota helyének meghatározása. Ezeknek egyike sem szerepelt Pécs legkorábbi – 1687 évi – helyszínrajzán.

A XIII. századi alapítású Keresztelő Szt. János kápolna helye csak sejthető volt a XVII-XVIII. századi helyszínrajzon a vár ÉNy-i sarkában ábrázolt templomrom nyomán. Feltárása és periódusainak meghatározása azonban azt teljes mértékben egyértelművé tette. Mindezek új eredmények a vár építészettörténete szempontjából is.

Kutatásaim a várfalak, illetve a vár erődítésének tekintetében azonban az É-i várfalon kívül, mint a vár egységes védelmi rendszerével foglalkozom annak teljes egészében úgy a korabeli ábrázolások, mint az álló várfalak vagy csak a feltárt emlékek vonatkozásában.

A következő fejezet témaköre az előzőekben említett három, illetve négy épületmaradvány építészettörténete az egyes objektumok szerint.

A vár ÉNy-i sarkában feltárt Keresztelő Szt. János kápolnának két románkori és egy gótikus építési periódusát tudtuk meghatározni a hozzá csatlakozó káptalan teremmel és a sekrestyével. A káptalanterem és a sekrestye maradványa a török uralom idején részben tovább él. Architektonikus részleteit sajnos nem ismerjük.

Az Aranyos Mária kápolnával kapcsolatos kutatásaim eredményeit részben még a pályázat futamideje előtt publikáltam, így ezúttal csak az újabb eredményeket ismertetem röviden. A kápolna 1355-ben történt építése során az elbontott románkori palota faragott köveinek egy részét is felhasználták. Maga a kápolna keletelt, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, oldalkápolnái vannak. Itt temették el az alapító Miklós püspököt, valamint az egyetemalapító Vilmos püspököt is. Sírját a törökök kifosztották, síremlékét összetörték. A síremlék architektonikus és figurális töredékei alapján sikerült azt hitelt érdemlően rekonstruálni, valamint az előkerült szobrok és építészeti maradványok alapján a kápolna belső elméleti rekonstrukcióját is el tudtuk készíteni. A törökök a kápolnát, annak belső szintjéig lebontották, valószínű köveinek felhasználása céljából. Területén tárolóvermeket ástak, amelyeket később szemétdörmént használtak. Leletanyagára később még visszatérek.

Az Aranyos Mária kápolnától K-re a középkori egyetem épületének alaprajzát tudtuk meghatározni, valamint azt, hogy eredetileg egyemeletes volt. Falai nagyrészt több méter magasságig állottak egyes szakaszokon, így jelentős „in situ” műformákat is megőriztek. Az épületben előkerült címer annak rendeltetését egyértelművé tette. Az egy Nagyteremből és két kisebb teremből, valamint egy az épület teljes hosszában húzódó belső folyosóból állott a földszint.

Az egyetem megszűnését követően annak épületében a „scola maior” működött 1543-ig. Ez utóbbi időszak maradványait elsősorban a leletanyag képviseli. A törökök kaszárnyának használják majd az 1664 évi Zrínyi féle hadjárat során Zrínyiék az épületet felrobbantják. Az északi homlokzat berogyott falában a robbanás ellenére részben megmaradt „in situ” kőkeretes rácsos ablakok alapján a homlokzati rekonstrukciót is meg tudtuk csinálni. Az elpusztult egyetem

épületének romjait a törökök feltöltik és annak K-i végében egy É-D-i irányú belső várfalat építenek.

Részben az egyetem épületének helyén, illetve attól É-ra a várfalig terjedően a XIII. századi románkori palota állott, amelynek maradványát az egyetem építése helyének biztosítása céljából lebontottak és részben feltöltötték.

A Székesegyházon és a Keresztelő Szt. János kápolnán és a feltárt püspöki palota maradványain kívül jelenleg XIII. századi épületmaradvány eddig nem volt. A volt korai palota alaprajzát csak nagyvonalakban sikerült rekonstruálni az alapfaltöredékek alapján. A palotának csupán egyetlen négyszög alaprajzú helyiségének áll a felmenő fala a bejáratú ajtó és küszöbköve maradványával. Az itt előkerült oszlopfő, valamint az alaprajz ismeretében lehetőségünk volt analógia segítségével a helyiség belső architektúrájának rekonstrukciójára.

A négy középkori épületnek építészettörténeti ismertetését követően ki kell emelnem ugyancsak mint nemzetközileg is jelentős eredményt az ásatás során a kápolnából előkerült szoborlet és architektonikus fragmentumok művészettörténeti feldolgozását.

A monográfia, mint önálló témakörrel foglalkozik a vár erődrendszerével, amelynek feltárása és kutatása nemcsak az É-i várfalra szorítkozott, hanem az kiterjedt a Ny-i várfalra és a Barbakánhoz csatlakozó D-i várfal egy szakaszára is, valamint a K-i várfal meglévő részére.

Az északi várfal XIII. századi összefüggő jelentős szakasza került elő a volt románkori palota, illetve a középkori egyetemtől északra. A korai püspöki palota a várfalig terjedt. A várfal ÉK-i sarkához derékszögben csatlakozott ekkor a K-i várfal. Csak később épült ki annak védműve, amelynek helyén a törökök a ma is álló kis többszintes bástyatornyot építették. A kutatás eredményei úgy mutatják, hogy a XIII. századi várfal lényegében egysoros falkerítés volt, amely előtt mély árok húzódott. Az É-i várfalat erősítő, két négyszög alaprajzú bástya a kulcslyuk alakú lőrésével a XIV-XV. században épülhetett, hasonlóan, mint az ÉNy sarkon állott félkörös bástya, amelynek megmaradt alapfalát a jelenleg álló szabálytalan ötszög alaprajzú lőréses török bástya építése során felhasználták a XVI. század második felében, vagy a XVII. század folyamán.

A nyugati várfalat ugyancsak egy lőréses félkörös török bástyatorony tagolja. A nyugati várfalat DNy-on a XV. században épült Barbakán zárja le. A déli falszorosból félköríves záródású kőkeretes kapu vezetett az u.n. nyaktagon át a Barbakánba. A DNy-i védőmű fokozott védelmét szolgálta a belső és a külső felvonóhidás, farkasvermes kapu, valamint a kétszintes nyaktag lőrésekkel áttört fala, mely utóbbiak közül annak északi helyreállított fala ma is áll.

A déli külső várfal ma is álló és nagymértékben többiben is javított falát egy alacsony, kisméretű félkörös bástya tagolja, amely ugyancsak török építkezés.

A vár védelmi rendszerének részbeni feltárása és kutatása, mint látható több új eredménnyel is szolgált. Elsősorban meghatározta a legkorábbi kőből épített várfal korát és annak XIII. századi nyomvonalát, kapcsolatát a korai püspöki palotával. Kielemezte az egyes átépítési periódusokat és megállapította, hogy a ma is álló – a XVII-XIX. században épült várfalak a korai várfal nyomvonalát követik és az annak lepusztult maradványára épült rá. Ugyancsak eredményként könyvelhető el, hogy meghatározhatók voltak az egyes korszakokhoz csatlakozó járósíntek is.

A várat a XIV. században, feltehetőleg annak második felében egy 2 méternél vastagabb belső fallal erősítik meg, az északi és a nyugati oldalon és valószínűleg a déli részen is. Ez utóbbi azonban sajnos nem volt kutatható. Ily módon a külső és belső várfal között egy falsoros alakult ki, amelynek szintjét egyidejűleg kissé megemelték. A keleti oldalon a belső várfalat a török építi meg az 1664 évi ostromot követően.

A monográfia egy újabb átfogó témakörét képezi a több komponensből álló és igen nagymennyiségű u.n. kislelet anyag, amelyen belül önálló egységet képez a defacto az ásatásból előkerült faragott kőanyag, valamint természetesen a kerámia, a fém és üvegleletek, továbbá az egyedi kisebb töredékek. Előjáróban meg kell jegyezni, hogy a terület nagymértékben – különösen a falsoros, valamint az egyetem maradványának felső rétegei – feltöltött terület, így ott a steril, illetve zárt leletanyag elsősorban a szemétdödrökből került elő, kivéve az építészeti töredékeket. Az aránylag igen sok szemétdödr anyaga későközépkori magyar és jórészt lokális török kerámia. Kisebb számban van mindkét területről az importáru. A szemétdödrök – mint azt már korábban említettem elsősorban az Aranyos Mária kápolnában és annak közvetlen környékén vannak, míg érthető

módon az egyetem épületében ez egyáltalán nem fordul elő. Néhány kevés leletanyagot szolgáltató gödröt találtunk a Keresztelő Szt. János kápolna közelében.

A gödrök anyagának szétválasztása, illetve rendszerezése során a török anyagban több eddig elő nem fordult, a hódoltság kori anyagból nem ismert új edénytípust is találtunk. Ezek elsősorban folyadéktároló edények.

Teljesen önálló egységet jelent az a XV. századi zárt leletegyüttes, amely a középkori egyetem É-i homlokzati falához utólag hozzáépített falazott emésztőgödörből került elő. Innen csaknem félszáz, részben ép, nagyjából pedig kiegészíthető kerámia került elő.

Az edények egy része az asztali edények gazdag változatát adják, köztük korsók, poharak, valamint igen sok különböző méretű fazekak és bögrék. A kerámia mellett velencei üvegserlegek és fedők töredékei is szép számban kerültek elő, amelyek rekonstruálhatók voltak. A lelet azért is nagyfontosságú, mert az több Mátyás érme kíséretében került elő, ami az egész együttest a XV. század végére datálja. Ez az az időszak, amikor az egyetem épülete már a „scola maior”-nak ad otthont. Így e leletek ennek életére adnak felvilágosítást. A leletben még több más kisebb tárgy, illetve töredék is előkerült.

A kisleletek között igen szép gótikus könyvsarkok is vannak utalva ezzel is az egyetem, valamint a „scola maior” működésére. Nagyon kevés, mondhatni elenyésző az import kerámia töredék, valamint a különféle vastárgyak, illetve töredékek, faragott csonteszközök, melyek azonban nem jellemzőek.

A középkori pécsi Püspökvár monográfiájának összefoglaló eredményeit azonban nem itt kívánom ismertetni, mivel a rezidencián kívüli szászvári ugyancsak püspöki tulajdont képező és teljesen feltárt várnak a közös tulajdonosok révén igen szoros kapcsolata van, oly annyira, hogy a pécsi püspökvári kutatás bizonyos területen való hiányát a szászvári vár anyaga nagymértékben kiegészíti. Ezért a szintézis megvonása csak mindkettő anyagának ismeretében ad reális képet a két középkori vár történetéről és művelődéstörténetéről.

A szászvári vár a pályázat, illetve a monográfia másik nagy témaköre, amelynek feldolgozása bizonyos tekintetben eltér a Pécs-püspökvári rész módszerétől ép

más jellegű adottságai miatt. Ez a vár csaknem teljesen feltárható volt, ugyanakkor viszont, mint előzményt arról szinte alig tudunk valamit. A vár palotaszárnyát képező és a XVIII-XIX. században plébániaházzá átépített épület pincéjében látható részletek utaltak annak középkori eredetére. Az a kevés történeti forrásanyag, amely rendelkezésünkre állt az is inkább a település, a középkori mezővárosra vonatkozott.

Itt is, mint Pécs esetében a monográfia tematikája szerint a szászvári várat ugyancsak egy rövid kutatástörténet vezeti be. Sajnos erre vonatkozó adataink elsősorban történeti vonatkozásúak, tekintettel, hogy a vár területén ásatás korábban nem volt. A helytörténetírás összegyűjtött és publikált adatait azonban nagymértékben értékelnünk kellett. Ami az ábrázolásokat illeti sajnos az teljesen hiányzik, mindössze a XIX. századi (Stipek) felmérés volt részben használható.

A feltárásokat megelőzően a település központjában álló várral kapcsolatos topográfiájából annyi volt ismert, hogy a mai vár utcával határolt területen állott a vár, amelynek határát részben a félkörös bástyákkal megerősített várfal maradványa jelezte. A szabálytalan alaprajzú várat 8 félkörös bástyával tagolt török építésű várfal határolta. A vár területének a középkori beépítettségére vonatkozóan topográfiai ismereteink a feltárás kezdetéig valójában nem voltak. Így a vár teljes feltárásnak nemcsak topográfiai ismereteink szempontjából volt meglepő és igen nagy jelentőségű eredménye, hanem amint az majd a későbbiekből kitűnik több más területen is számos új és meglepő eredményeket hozott és szolgáltat ismeretlen adatokkal nemcsak a várra vonatkozóan, hanem annak a pécsi Püspökvárral való középkori szoros kapcsolatára is.

A vár középkori topográfiája tekintetében hitelesen megrajzolható volt a vár teljes beépítettsége és meghatározhatók voltak az ott állott épületek, illetve építmények egyértelmű alaprajzi elrendezése, amelynek eredményeként lokalizálható volt a palotaépület és az ahhoz csatlakozó támpilléres Ny-i traktus, továbbá a középkori falszorosok és a védelmi rendszer a hozzátartozó nagyméretű kaputoronnyal. Meghatározható volt a várárok egy kisebb szakasza ugyancsak.

Eltérően a Pécs-Püspökvár feldolgozásának tematikájától – amint az korábban említettem – így itt az építészettörténeti fejezetet a kisleletanyag ismertetése előzi

meg. Úgy láttam ugyanis, hogy ez az anyag jellegénél fogva nem olyan hangsúlyos, mint egy eddig nem ismert vár építészettörténete.

A monográfia egy újabb fejezetét képezi a kisleletanyag. Bizonyos mértékben ide sorolandók azok a nem „in situ” faragott részletek, amelyek az ásatás során előkerült kőfaragványok, valamint a számos kisebb töredék is. Természetesen a kis leletek zömét a kerámia teszi ki, amelynek legnagyobb része mázatlan edénytöredék, köztük igen sok fenékbélyeges darab. Az anyag annyira töredékes, hogy az csak kis részben volt restaurálható, illetve a töredékek darabjai részben összeilleszthetők. Az anyag későközépkori, valamint törökkori, míg a középkori töredékek csak igen is számban fordulnak elő.

Ebből az anyagból külön kiemeltük a kályhacsempéket, amelyek nagy számban kerültek elő a nyugati falszoros ásatása során. A számos töredék mellett, mintegy 15 darab volt kiegészíthető. A csempék ornamentikája igen változatos, mivel vannak köztük vakmérműves darabok, címeres, és figurális ábrázolások. A vár, illetve a pécsi és a szászvári vár közös története szempontjából kiemelendők azok a címeres mázas kályhacsempék, amelyeket az Albeniek, címere díszít, valamint a Zsigmond címeres darabok. Az olyan darabok, mint a lovagalakos csempe, de általában a vár Zsigmond kori csempéi szoros kapcsolatot mutatnak a budai vár azonos korú csempéivel.

Ami a viszonylag kisszámú apró leletanyag többi részét képezi azok csupán amorf vasak, nyílhegyek, valamint üvegtöredékek. Így a kályhacsempéken kívül lényegében a feldolgozás szempontjából a kerámiából érdemleges anyagot csak az edényperemek és a fenékbélyegek jelentették, valamint az egyéb tárgyak közül a vas nyílhegyek.

A monográfia következő fejezetét, a várnak az építéstörténete képezi lényegében annak a XIII. századi alapításától a XVIII. századig. Terjedelmében ép úgy, mint jelentőségében ez egyike a legnagyobb és talán a legsikeresebb kutatásaimnak, amely minden vonatkozásában új eredményeket hozott. Azon túlmenően, hogy egy csak az írott forrásokból, valamint a helyszínen látható kisebb középkori részleteken kívül nemcsak a vár legnagyobb részének alaprajzát ismerhettük meg, de annak több középkori építési periódusát tudtuk megállapítani. Az egyes periódusokat épületenként szét tudtuk választani, ugyanakkor pedig vizsgálni azok összefüggéseit az egyes épületekre vonatkozóan szoros kapcsolatban az

egyes periódusok és az azokhoz kapcsolódó védelmi rendszer fejlődéstörténetével.

A vár építésének kezdetén a XIII. század derekán az még inkább udvarház jellegű volt, amelyet falkerítés védett egyetlen kapubejárattal. Az akkor még kétszintes palota Ny-i homlokzatához egy négyszög alaprajzú kaputorony csatlakozott. A második építési korszakban – a XIV. század folyamán – ezt a kapubejáratot megszüntetik és a toronyban kápolnát alakítanak ki. A kaputornyot viszont ekkor a K-i homlokzat elé építik. A Zsigmond korban a vár erődrendszere jelentős mértékben kiépül, amennyiben a vár K-i oldalán megépül a nagyméretű emeletes kaputorony a csapórácsos felvonóhidas kapuval, valamint az udvari végében egy-egy ülőfülkével. Az egykori palota É-i végéhez csatlakozóan egy támpillérekkel tagolt emeletes traktust építenek. Ezzel egyidejűleg egy emeleti szintet építenek a vár főépületére.

A vár e Zsigmondkori építkezései igen jelentősek voltak, de nem különben a XIV. század végi és a XV. századi építkezések.

A reneszánsz idején a XVI. sz. első felében a várban ismét jelentős topográfiai változások történtek. A vár építésének egy újabb periódusát jelenti Szathmáry pécsi püspök nevéhez köthető reneszánsz építkezések, amelyek a palotán belül részben díszítő jellegűek voltak, mint a támpilléres palotaszárny gótikus ablakainak reneszánsz keresztosztós ablakokra történő kicserélése. A védelmi jellegű építkezést a vár délkeleti sarkához épített reneszánsz kaputorony. Valamennyi középkori építései korszakban a többszörös falszoros rendszer kiépítésével találkozunk.

Történeti vonatkozásban a feltárás, illetve a vár egyes építési periódusainak meghatározása ugyancsak jelentős eredményeket hozott. Ugyanis ezek az építkezések, de legalább is azok egy része kapcsolatba hozható volt az egyes építetőkkel, nevezetesen a pécsi püspökök személyével. Ebben – mint azt majd a későbbiek során látni fogjuk – nagy segítséget nyújtott a kis leletanyag egy kisebb csoportja a kályhacsempék. Ami viszont az egyes épületek és azok összességét képező vár rekonstrukcióját, illetve az „in situ” maradványok mellett a nagyszámban előkerült építészeti faragványok jelentettek nagy segítséget azok teljes felmérésével és a részleges rekonstrukciókkal, valamint a helyszíni megfigyelésekkel történő kiegészítéssel. Természetesen ezekhez a munkákhoz számos analógiára is szükségünk volt.

A török hódoltság idején a várat a törökök megnagyobbítják és azt egy félkörös bástyatornyokkal megerősített külső várfallal övezik. A visszafoglalás során a vár elpusztul és maradványainak felhasználásával utolsó építési periódusai a XVIII. században plébánia épületté történő átépítése.

Mint a fentiekből kitűnik a feldolgozás eredményeként új ismeretanyaggal gazdagodott úgy a régészet, mint az építészettörténet, de nem utolsó sorban a történettudomány.

Zárójelentésem elején már utaltam arra, hogy a szászvári vár és a pécsi Püspökvár építéstörténete azonos tulajdonosok következtében szoros összefüggést mutat a kutatás eredménye alapján, amennyiben az egy teljes feltárás volt, míg ez Pécsen egy jelenleg is funkcióban lévő püspöki palotában természetesen nem volt lehetséges.

Dr. Gerőné Dr. Sándor Mária
témavezető